UNIVERSUL LECTORILOR ŞI AL LECTURILOR ÎN SECOLUL XVIII. CINE, CUM ŞI DE CE CITEA?

Mihaela Gheorghiu

Una dintre trăsăturile specifice ale Evului Mediu ar putea fi considerată „starea de insecuritate“[1]. Pentru secolul XVIII, situat la cumpăna între două lumi, sentimentul de lume „mişcătoare şi neaşezată“[2] a fost probabil cât se poate de puternic. Ostilității mediului, concretizată în abundența de cataclisme – inundații, secetă, cutremure, invazii de lăcuste etc. –, i s-a adăugat insecuritatea politică, resimțită de toate nivelurile societății. În acest context, cartea a fost un mijloc de evaziune din real.

Din perspectivă sociologică, lectura este prezentată adesea ca rezultat al unei insatisfacții, al unui dezechilibru între lector şi mediul său, fie că aceste defecțiuni se datorează unor cauze subiective sau obiective. Robert Escarpit[3] lega existența literaturii de nefericirea unui popor, silit să evadeze în spațiul mai mult sau mai puțin imaginar al cărții.

Cu limitele de rigoare, aproape întreaga literatură care a circulat în Țările Române, în secolul XVIII, ar putea fi calificată drept una de evaziune. Fie că este vorba despre cărțile populare cu varietatea lor de „oferte“ (istorii, poveşti de dragoste, aventuri, culegeri de înțelepciune etc.), fie că sunt cărți didactice sau lucrări filozofice, ştiințifice, scopul lor a fost acelaşi: fuga de cotidian, transgresarea rutinei din universul social mizer, din spațiul mental tradițional etc. Pentru cei mai mulți, refugiul a fost de găsit în planul imaginației. Lectura le-a permis acestora transpunerea într-un univers spațial şi temporal în care se recuperau sau se asociau momente eroice din trecutul colectiv ori se imagina un alt destin personal, asemănător celui al eroilor din povestiri, fie ei sfinți, înțelepți, războinici, aventurieri sau orice altceva decât oameni comuni. Pentru alții, lectura educativă a însemnat şansa unei poziții privilegiate ca statut social sau din punct de vedere material, oportunitatea implicării în politică, posibilitatea de a depăşi frontierele geografice şi mentale ale spațiului originar etc.

Secolul XVIII nu a mai fost deloc unul eroic. Cel puțin nu în formele tradiționale ale bravurii. La nivelul instituțiilor şi al elitelor nu a mai fost nici esențialmente românesc. La nivel popular şi nu numai, această stare de lucruri trebuie să fi produs cel puțin derută. Afirmațiile acestea sunt valabile mai mult pentru Moldova şi Țara Românească şi mai puțin pentru Transilvania, cel puțin din perspectiva reacției adoptate față

---

[1] Despre starea de insecuritate în societatea românească, vezi Toader Nicoară, *Sentimentul de insecuritate în societatea românească la începuturile timpurilor moderne (1600-1830),* Cluj, Accent&Presa Universitară Clujeană, 2002.

[2] Marieta Adam Chiper, *Vechi însemnări româneşti ca izvor istoric*, Bucureşti, Editura Silex, 1996, p. 116.

[3] Vezi Robert Escarpit, *Sociologie de la litterature,* Paris, Editura Presses Universitaires de France, 1986.

de această invazie a *alterității* şi de alterare a *identității.* Lectura a atenuat probabil disperarea de a trăi vremuri tulburi şi dificile permițând cel puțin imaginarea unui destin individual şi colectiv mai bun. La ce nivel cultural a fost resimțit însă impactul lecturii? Cine au fost cei care şi-au permis luxul imaginației?

E greu de recuperat numărul exact de cititori al acelor timpuri. Nivelul alfabetizării a fost cu certitudine redus, dar cu siguranță mai mare decât în secolul anterior. Înmulțirea numărului de manuscrise, al însemnărilor pe cărți e o dovadă în acest sens. Totuşi, numărul cititorilor a rămas mic. Mai mare a fost, se pare, numărul celor care au luat cunoştință de conținutul unor cărți, ca *auditori*. Practica lecturării în fața unui public mai redus sau mai numeros era, în secolul XVIII, larg răspândită în întreaga Europă şi prezentă încă în spațiul românesc, în prima jumătate a secolului următor. Receptarea pe cale orală a unor texte este atestată în numeroase însemnări pe cărți, fie ca simplă constatare a existenței auditorilor („această carte foarte de folos cititorilor, ba încă şi ascultătorilor“[4]) ori ca îndemn („Într-a cui mână va intra această carte să o iubească şi să o citească între oameni“[5]).

A existat, în primul rând, auditoriul textelor religioase elementare, citite de preot în biserică. Unele dintre cărțile de cult puteau fi citite însă şi într-un cadru mai intim: familie, un grup de prieteni sau în cea mai deplină solitudine. Pentru că actul de lectură e în acelaşi timp social şi asocial. Lectura poate suprima legăturile individului cu universul său în aceeaşi măsură în care le poate crea sau multiplica. Colectivă sau personală, ea realizează o legătură particulară, cea cu universul operei. Un auditoriu larg trebuie să se fi constituit şi pentru cărțile populare citite poate în cadrul şezătorilor. Unii cititori le asociau chiar acestui cadru şi unui grup distinct de auditori: femeile[6].

Modul şi spațiul în care se realizează lectura sunt foarte importante. Am amintit lectura intermediată, mai mult sau mai puțin publică. A existat desigur şi lectura pentru sine, în gând sau cu glas tare. În varianta ei silențioasă ilustrează o practică mai îndelungată a cititului şi o asimilare a „meşteşugului“. Lectura pentru sine dar „glăsuită“ era menită probabil a diminua caracterul abstract al cuvântului scris supunându-l unei duble percepții: vizuală şi auditivă. Ea sugerează un lector mai puțin instruit. Lectura cu glas tare reprezenta de fapt „tehnica“ alfabetizării şi o formă de sociabilitate specifică tuturor societăților europene premoderne. În Spania „secolului de aur“, spre exemplu, verbul *leer* nu desemna decât rareori lectura făcută în gând. Semnificațiile sale curente erau: a citi cu glas tare, a recita din memorie sau chiar a asculta[7].

Deținerea capacității de a citi nu a implicat-o neapărat pe aceea de a scrie şi invers. În general, în întreaga Europă premodernă politica alfabetizării viza în primul rând cititul. Simpla lectură presupunea supunerea pasivă față de autoritatea textului în timp ce scrierea oferea posibilitatea unei comunicări sustrase cenzurii ori controlului. De aceea, puterile religioase şi politice au considerat adeseori suficientă, cel puțin pentru mediile populare, alfabetizarea doar la nivelul lecturii. E probabil, totuşi, ca cei mai mulți dintre cititori să fi ştiut şi să scrie. Putem face această afirmație pe baza numărului mare de însemnări de cititor de pe copiile manuscrise ori de pe tipăriturile

[4] C. Velculescu, *Cărți populare şi cultură românească,* Bucureşti, Editura Minerva, 1989, p. 83.

[5] *Ibidem*, p. 84.

[6] O însemnare de pe un manuscris al *Halimei* din Transilvania, cca. 1800-1804: „Am cetit şi eu într-această carte şi nu am aflat alte cele nici ceva de folos, numai basnuri şi minciuni ca cele ce trebuie a spune muierilor şi fetelor care torc, ca să le sporească la furcă“, în *Bibliografia analitică,* vol. 1, p. 147.

[7] Roger Chartier, *La culture écrite*, în „Annales. Histoire, Sciences Sociales“, E E.H.E S.S., nr. 4-5, Juillet-Octobre 2001, p. 798.

care au circulat în epocă. Exemplificăm cu unele dintre cele mai sugestive însemnări de cititor: „*Această carte mult am cetit eu pă ia. Gheorghe logofăt Bălcescu, cântăreţ*“[8]; „*De mult ce am cetit, am şi urât. Şi nemai având ce face, am scris pe această carte. (...) fiind şi bade Costandin Goroveiu*“[9]. Cert este că lectura pentru sine a deschis noi orizonturi lectorului, îndrăzneli de neînchipuit până atunci, posibil chiar mici derogări eretice. În acest caz, descifrarea textului îi aparţine în totalitate cititorului, nu este intermediată, chiar dacă, uneori, este călăuzită. „Călăuze“ sunt prefaţatorii (autorii de *Predoslovii*) care tind să orienteze lectura spre o înţelegere anume. În *Predoslovia* la *Psaltirea* sa (1779), Chesarie de Râmnic dezvăluie conţinutul generic şi rostul cunoaşterii *Psalmilor:* „*(...) căci ce nu poţi învăţa din psalmi? Mărimea vitejiei, iscusirea dreptăţii, biruinţa trupului, săvârşirea înţelepciunii, măsurile suferirii*“[10]. Această ingerinţă în actul de lectură ilustrează, în primul rând, recunoaşterea existenţei unui public divers prin capacitatea sa de a percepe înţelesul şi morala dezirabilă a textului. E greu de decelat oportunitatea sau finalitatea acestor intervenţii. E de presupus că fiecare cititor a operat conştient sau afectiv-intuitiv o selecţie sau o potenţare a acelor sensuri accesibile în funcţie de inteligenţa, voinţa sau nivelul experienţei individuale. În funcţie de toate acestea, s-au conturat de fapt şi nivelele culturale de receptare a cărţii. Este evident faptul că există grupuri distincte de receptori fără a se impune neapărat o separare pe verticală a acestora. Identificarea unor tipuri diverse de receptori şi de receptări este clar prezentată într-o *Predoslovie* la un manuscris compozit cuprinzând texte de factură religioasă: „*Şi tuturora ce vă veţi întâmpla a ceti, a asculta cetind alţii, celor mari şi celoru mai mici, celoru mai învăţaţi şi celoru mai neînvăţaţi, celoru înţălepţi şi celoru mai neiscusiţi, celoru mai bătrâni cu vârstia şi celoru mai mici cu tinereţele*“[11]. Existenţa unor nivele diferite de receptare este identificată chiar de cititori: „*Mulţi cetesc, dar puţini au înţălegire. Eu, nu pentru ca să mă laud, înţăleg puţin. Că am avut vreame de a mai ceti şi alte cărţi, dar însă nu numai să ceteşti, ce să înţălegi şi cu fapta să urmezi*“[12]. Din diversitatea de lectori (preoţi, dascăli, călugări, boieri, elevi, negustori, meşteşugari, ţărani), unii se disting prin capacitatea de a recepta cărţi „grele“, cum ar fi texte filozofice ori dogmatice, lucrări ştiinţifice, adeseori în limbi străine, având, probabil, printre lecturile de bază şi cărţile comune celor care nu pot depăşi frontierele unui anume grad de abstractizare. Cărţile nivelului minim de „culturalizare“ erau textele religioase fundamentale (hagiografii, minee, psaltiri, cântări bisericeşti, evanghelii etc.), cronografele, calendarele şi atât de agreatele cărţi populare. Cu certitudine, aceste lecturi nu erau străine nici lectorilor „savanţi“.

O distincţie se poate face însă, fără a o absolutiza, între cititorii din mediul urban şi cei ai lumii satelor, tributari unei mentalităţi specifice, mai greu adaptabilă, mai conservatoare, fără a fi imobilă.

Pentru cititorii din mediul rural a dominat cartea religioasă. Aici, lectori sunt mai ales preoţii şi dascălii, posibil boierii proprietari ai moşiilor şi, mult mai rar, ţăranii. Explicaţiile sunt multiple. În primul rând, este vorba despre o stare de spirit impregnată

[8] G. Ştrempel, *Catalogul manuscriselor româneşti,* vol. II, Bucureşti, 1987, p. 235.

[9] *Ibidem*, vol. III, p. 240.

[10] În Mihai Mitu, *Oameni şi fapte din secolul al XVIII-lea românesc*, Bucureşti, Editura Atos, 1999, p. 139.

[11] În Mircea Vasilescu, *„Iubite cetitorule“. Lectură, public şi comunicare în cultura română veche,* Bucureşti, Piteşti, Editura Paralela 45, 2001, p. 137.

[12] Însemnare de pe un manuscris al cărţii populare *Archirie şi Anadan* (cca. 1793-1795), în Mihai Moraru, Cătălina Velculescu, *Bibliografia analitică a literaturii române vechi. Cărţile populare*, Bucureşti, Editura Academiei, 1976, vol. I/1, p. 139.

de religiozitate, mai mult sau mai puţin identificată cu morala şi dogma creştină oficială. În al doilea rând, este consecinţa firească a strădaniei Bisericii ortodoxe de a controla mirenii prin intermediul cărţii: o ofensivă mai uşor de purtat în mediul rural decât în oraşe. O altă explicaţie vizează aspectul pecuniar. Cărţile, tipărite ori manuscrise, erau scumpe, aşa încât cele mai frecvente surse de obţinere temporară a unui asemenea obiect erau preotul şi dascălul satului. E de presupus că aceştia erau, întâi de toate, deţinători de literatură religioasă. Şi-au făcut loc însă şi cărţile laice populare precum: *Alexandria* (adevărat best-seller pe termen lung), *Esopia, Istoria Troadei, Varlaam şi Ioasaf* ca şi almanahuri, cronografe etc., lecturi care, cel mai adesea, au fost supuse unor explicaţii care aveau la bază arsenalul religios şi morala creştină.

La nivelul oraşelor, cititorii se recrutează din rândul boierilor mici şi mari, al negustorilor, slujbaşilor publici, preoţilor şi dascălilor, profesorilor şi elevilor etc. Ceea ce-i diferenţiază de lectorii „rurali“ este timpul acordat lecturii, o disponibilitate mai mare pentru textele laice, capacitatea de a se sustrage mai uşor explicaţiilor şi moralei „prefabricate“. Aici se situează cei mai mulţi dintre cunoscătorii limbilor greacă, latină, italiană, franceză, germană etc., cei ce fac traduceri din aceste limbi. La acest nivel s-a citit mai mult din diverse motive: pentru că exista mai mult timp liber, pentru că viaţa şcolară era mai intensă, pentru că o impunea existenţa zilnică etc. O altă explicaţie posibilă ar fi aceea că nevoia de evaziune era mai mare în mediul urban decât în spaţiul relativ mai securizat al satului. De regulă, sentimentul solidarităţii, al apartenenţei la o anumită comunitate este mai diluat în mediul urban. Spaimele, angoasele sunt suportate cel mai adesea individual, rareori se diminuează prin împărtăşirea cu alţii. În general, locuitorul oraşelor este mai izolat de concetăţenii săi, mai retras într-un univers clădit cu grijă, care trebuie să-l pună la adăpost de mulţimea de pericole naturale sau „umane“. Aici sunt resimţite mai dramatic epidemiile, foametea, invaziile străine etc. Necesitatea evaziunii este deci mai mare. Pe de altă parte, oraşul este mai deschis spre exterior, mai susceptibil a intra în contact cu oameni şi culturi diferite care, atunci când nu sunt respinse, trezesc cel puţin curiozitatea. Cartea era o posibilitate, indirectă, de a cunoaşte alteritatea.

Formula cea mai agreată de lectorii „comuni“ o reprezentau miscelaneele – lucrări compozite care cuprindeau integral sau fragmentar mai multe texte, de facturi diferite sau cu caracter tematic. Practica miscelaneelor este legată aproape exclusiv de manuscris. Mulţimea textelor cuprinse în unele dintre acestea sugerează deţinerea temporară sau permanentă a unor adevărate mini biblioteci pentru cel care redactează manuscrisul, oferind acelaşi lucru comanditarului – o bibliotecă într-o carte. Miscelaneele eterogene puteau cuprinde fragmente din cărţile populare, liste de domni, oraţii de nuntă, preziceri, catehisme, pravile sfaturi gospodăreşti, previziuni meteorologice etc. Un miscelaneu manuscris din 1782 cuprinde nu mai puţin de 21 de texte incluzând printre altele: *Alexandria, Ceasornicul domnilor* al lui Guevara, *Geografie*, *Sindipa*, reţete medicale, talismane, sfaturi gospodăreşti, zodier, vieţi de sfinţi etc[13]. Miscelaneele „tematice“ cuprind cronici, literatură populară, texte de factură pedagogică etc. Formula miscelaneelor a răspuns dorinţei de a şti mai multe rezolvând incapacitatea pecuniară a celor mai mulţi dintre cititori de a achiziţiona toate textele care îi interesau. Miscelaneul a fost soluţia românească pentru „cărţile albastre“. În Occident, tipografiile asigurau încă din secolul XVII tiraje de sute de mii de exemplare pentru lucrările de mare popularitate, în format mic, la preţuri derizorii, pentru cititori semianalfabeţi, amatori de

[13] *Ibidem*, vol. 3, p. 209.

lecturi facile. În ţări precum Franţa, Anglia, Spania oferta foarte mare de carte a creat, într-o mare măsură, cititorul. La noi, oferta redusă a stimulat lectura şi a suscitat o curiozitate şi un respect mai mare pentru un lucru rar, care devine şi prin aceasta, sfânt.

„Elita intelectuală“ s-a recrutat mai ales din rândul populaţiei marilor oraşe ale Principatelor, respectiv Bucureşti şi Iaşi, care erau şi cele mai importante centre şcolare ale celor două ţări. În Transilvania situaţia este aproximativ aceeaşi, intelectualii grupându-se în jurul unor centre şcolare, culturale precum Blajul, Braşovul, Clujul, Sibiul.

O generalizare forţată poate, dar nu neîntemeiată, demonstrează o sensibilă similitudine de preferinţe între lectorii „savanţi“ din spaţiul transilvan şi cei din Franţa, pentru aproximativ aceeaşi perioadă. Am luat în calcul inventarul recuperat al bibliotecii lui Ioan Budai Deleanu[14] şi cel al unor biblioteci nobiliare pariziene, din care am extras datele referitoare la conţinutul bibliotecilor nobililor parizieni în ansamblul lor şi cel al magistraţilor francezi pentru perioada 1734/1750-1785[15]:

Domenii	**Religie (%)**	**Drept (%)**	**Istorie (%)**	**Beletristică (%)**	**Ştiinţă şi arte (%)**
Sondaj general (Nobili parizieni) 1750-1789 (50 de biblioteci)	10	4	25	49	12
Magistraţi parizieni 1739-1785 (30 de biblioteci)	12	18	31	24	15
Biblioteca lui Ioan Budai Deleanu	5	16,1	25	16,1	13,7

Diferiţi poate prin capacitatea de a înţelege diversele texte, prin specificul lecturilor agreate, prin timpul consacrat lecturii, lectorii celor două nivele culturale formează totuşi o entitate în raport cu restul populaţiei, a neştiutorilor de carte. Ei sunt purtătorii unui tip special de solidaritate creată în jurul verbelor „a citi“, „a scrie“, „a şti“, o solidaritate aproape exclusiv masculină. Nu avem date suficiente care să releve gradul de accesibilitate la lectură a femeilor dar, cu certitudine, numărul cititoarelor a fost mic. Trebuie să fi fost destul de rare femeile ştiutoare de carte în condiţiile în care accesul la educaţie este încă restricţionat de o mentalitate care subordonează femeia bărbatului refuzându-i atribute considerate strict bărbăteşti. Ştiinţa de carte era o formă de putere, deci un „accesoriu“ masculin. Abia secolul XIX va permite ieşirea relativă a femeii din această stare de dependenţă şi angajarea activă în spaţiul public odată cu creşterea rolului ei în procesul economic şi productiv. Excluziunea sau marginalizarea culturală a femeii era, de altfel, un fenomen comun Europei. La toate palierele sociale, decalajul între rata alfabetizării celor două sexe a fost considerabil. Totuşi, cel puţin în mediul urban, trebuie să fi existat un grup de cititoare ale unei lecturi facile, de amvon. Ştiutoare de carte au fost, cu certitudine, unele din fiicele şi soţiile unor domni şi boieri, preoţi, negustori, profesori ş.a. Pentru secolul XVIII, însemnările feminine pe cărţi sunt rare: „*Această carte s-au cumpăratu adecă s-au vinitu de la împărţala de la taica moşu, de la dumnealui răposatu Nicula Voine şi mă iscălescu eu cu tot neamu, eu Alesandrata fecioara curată adeveresc. 1793, dechemvrie 28*“[16]. Acest fapt nu exclude, evident, femeile din rândul alfabetizaţilor. Femeile sunt menţionate în rândul auditorilor, se numără printre prenumeranţii unor cărţi destinate daniei către biserică, primesc ca parte a moştenirii unele cărţi.

[14] Mihai Mitu, *op. cit.*, p. 5-28.
[15] Roger Chartier, *Lecturi şi cititori în Franţa Vechiului Regim,* Bucureşti, Editura Meridiane, 1997, p. 193.
[16] Mihai Moraru, Cătălina Velculescu, op. cit., vol I/2, p. 351.

Majoritatea cărților care s-au citit în secolul XVIII nu au fost decât temporar în posesia lectorului, prin intermediul împrumuturilor: „*Scris-am eu nemeşu că au fost această carte la mine în o jumătate de an*“[17]; „*Şi o am scris eu Iordachi Sion, gasindu-lu la dumnealui vornicul Ioanu Cantacuzino; fiindu sluga dumisale m-am rugat di mi l-au dat di l-am scris, nu pre bine*“[18]. Împrumuturile au fost însă doar o cale de intrare în posesia cărții. Existau numeroase posibilități prin care se putea deveni proprietar al acesteia: prin cumpărare, „*Această cărțulie este a dumnealui coconului Dinu şi am luat-o de la dumnealui logofătul Dianu. Şi am cumpărat-o în taleri 5. Şi pentru mai adevărată credință m-am iscălit mai sus ca să să criază. Eu, Dan logofăt adeverez*“[19]; moştenire, „*După pristăvire dumnealui Mathei Fălcoianu, la împărțala coconilor dumnealui au căzut în parte fiului dumnelui Radu Fălcoianu vel pitar*“[20]; copiere, „*pentru însuş trebuința mea*“[21], sau la poruncă: „*Şi s-au luat şi s-au scris şi de noi, cu porunca şi cu toată cheltuiala sfinției sale părintelui arhimandrit*“[22]; ca răscumpărare a unei datorii, „*Această carte este a dumnealui popa din Bucureşti şi a dat-o zălog pentru văcărit, ca să ție de bani*“[23]; ca urmare a „omisiunii“ restituirii sau prin furt. Furtul de carte e prezentat întotdeauna drept furt „de cele sfinte“. De aceea, majoritatea cărților conțin un gen de formule magice menite să le protejeze – blestemele. Unele dintre ele au o formă consacrată: „Iară cine or lua sau or fura de la dânsul, sau după a lui moarte, acela să fie trecleat, procleat şi anatema şi să fie afurisit de 318 de părinți sfinți din Nicheea“[24]. Altele inovează continuu dând glas fricii, furiei sau doar nevoii de a apostrofa: „iar cine l-ar înstreina, au l-ar fura (…), unul ca acela să fie proclet şi afurisit de trei sute sfinți de la Nicheea, lemnu şi hieru să putrezească, iar trupul lui să nu putrezească“[25]. O formulă mai pătimaşă şi cu tentă xenofobă sună cam aşa: „Cine o ar fura (…) să i se verse mațele ca lui Arie şi să aibă parte cu Iuda şi cu Irod şi cu faraon şi cu cei ce vor crede în Antihrist şi cu bogatul nemilostiv. (…) cine o ar afla şi nu o va da, să aibă parte cu Arie, cu jidovii şi cu păgânii“[26]. Blestemele îi aveau în vedere pe toți cei care puteau schimba locația şi destinul unei cărți. Blestemele, ca de altfel toate însemnările pe cărți, ilustrează o mentalitate specifică societății de tranziție a secolului XVIII. Întâi de toate, oglindesc o lume dominată de nenumărate frici, unele ancestrale, altele determinate de realitățile timpului trăit: teama de a nu rata şansa mântuirii, de trecerea ireversibilă a timpului, teama de a intra în uitare etc. Ele demonstrează, încă o dată, importanța cărții pentru deținătorii ei. E probabil că blestemele au fost folosite mai mult în rândul cititorilor pe care i-am inclus unei identități culturale „populare“. E vorba despre acei cititori obişnuiți cu folosirea formulelor „magice“ şi încrezători în ele, mai ataşați poate de „investiția“ lor, cu atât mai mult cu cât efortul (pecuniar) de a o achiziționa este mai mare. Este, de asemenea, un mediu în care cartea nu se află, obiectiv, în siguranță, nu dispune de un spațiu al ei bine delimitat, fiind expusă lejer înstrăinării. Este, de altfel, şi un spațiu în care cartea circulă foarte mult: prin împrumut, ca zălog pentru unele datorii, ca moştenire, fiind deci susceptibilă alienării sub o formă sau alta. Pe parcursul evului

[17] *Bibliografia analitică,* vol. I/1, p. 124.
[18] G. Ştrempel, *Copişti de manuscrise româneşti până la 1800,* Bucureşti, Editura Academiei, vol I, p. 221.
[19] *Ibidem*, vol. III, p. 34 .
[20] *Ibidem*, vol. III, p. 113.
[21] Idem, *Copişti…,* p. 55 .
[22] G. Ştrempel, *Catalogul…*, vol. II, p. 193.
[23] *Ibidem*, vol. II, p. 273.
[24] În Dan Horia Mazilu, *O istorie a blestemului,* Iaşi, Editura Polirom, 2001, p. 282.
[25] *Ibidem*, p. 296.
[26] *Ibidem*.

mediu se utilizase până la abuz practica blestemelor în actele voievodale de danii, în privilegiile acordate unor mănăstiri şi mai ales în arsenalul punitiv al bisericii. În timp, el a rămas tot mai mult doar o componentă a formelor de coerciţie şi putere ale bisericii şi, de asemenea, în limbajul comun şi în practicile magico-religioase ale oamenilor simpli. Prin „simpli“ înţelegem de fapt acei oameni mai legaţi de tradiţie, mai predispuşi a imita rutinier şi intuitiv comportamente şi atitudini, mai puţin dinamici în dispoziţia de a se schimba ori de a schimba ceva în modul de viaţă şi în arsenalul mental.

Însemnările pe cărţi pe care le-am prezentat pentru a ilustra diverse forme de intrare în posesia cărţii sunt importante şi dintr-o altă perspectivă. În ansamblul lor, însemnările sunt expresia unei importante mutaţii mentale. Era anonimatului este definitiv depăşită. “Cei mici”, după expresia lui Iorga, îşi rostesc numele, îşi povestesc necazurile, istorisesc ceea ce li se pare important a rămâne în memoria urmaşilor, fac istorie: cu discreţie şi puţin ştiuţi în timpul lor, dar deosebit de relevanţi pentru generaţiile care le-au urmat. Însemnările pe cărţi scot, de asemenea, în evidenţă valoarea cărţii ca achiziţie spirituală şi materială în acelaşi timp: spirituală prin accesul la cunoaştere, prin deschiderea unor noi orizonturi, prin posibilitatea de a permite edificarea bunului creştin mărind astfel şansa mântuirii; materială prin valoarea ei intrinsecă, deoarece cartea este încă un bun foarte scump, fie ea tipărită ori manuscrisă. E şi acesta un motiv pentru care numărul de cititori a fost relativ redus. O incursiune prin însemnările pe cărţi ilustrează faptul că majoritatea posesorilor de carte sunt oameni care dispun de venituri peste media majorităţii locuitorilor: preoţi, dascăli, boieri mici şi mari. Cu cinci taleri, spre exemplu, preţul pe care-l plăteşte un logofăt Dinu pentru un manuscris al *Florii Darurilor*[27], se puteau cumpăra o vacă cu viţel sau trei perechi de cizme bune. În general, cu cât ne îndepărtăm de anul apariţiei, cu atât preţul cărţii (tipărite) e mai mare. În Occident, fenomenul era tocmai invers: îndepărtarea de anul apariţiei unei cărţi îi diminua considerabil preţul, moment aşteptat de cei ce doreau să facă astfel de achiziţii. Practica editării unor broşuri ieftine de popularizare, atât a unor texte sacre cât mai ales profane pe care o întâlnim în Europa centrală şi vestică sub forma „cărţilor albastre“, nu a găsit un teren propice în Ţările Române. În Anglia *chapbooks* (cărţi de colportaj cu număr mic de pagini) se vindeau la preţuri derizorii (între două şi patru pence) în tiraje de sute de mii de exemplare. La fel se întâmpla în Spania cu aşa numitele *pliegos de cordel* şi în Franţa cu cărţile albastre[28]. Chiar şi în Ungaria secolului XVIII o carte de rugăciuni sau o psaltire costa între 10 şi 15 creiţari, respectiv contravaloarea unei mături[29]. Unii dintre autorii noştri de texte, conştientizând piedica pe care preţul o ridica achiziţionării de carte, încercau să ofere soluţii. Astfel, Gh. Şincai, în *Cuvântul înainte* la *Catehismul cel Mare* (Blaj, 1783), afirma că a căutat să adune „*pe scurt la olaltă toate Dogmele şi închieturile Credinţei cei adevărate*“ dar „*toate a le înbulzi nu le-am putut, mai vârtos pentru aceia ca nu cumva făcându-se cartea mai mar, preţul încă să i se sue şi dintr-aceia să se nască pricin, pentru carea cei săraci, de carii mai mulţi să află în neamul nostru, de cât bogaţi, se nu ş-o poată cumpăra*“[30]. Pentru oamenii simpli din spaţiul românesc,

[27] G. Ştrempel, *Catalogul…*, vol III, p. 34.

[28] Roger Chartier, *Lecturi şi cititori în Franţa vechiului Regim,* Bucureşti, Editura Meridiane, 1997, p. 265-266.

[29] Istvan Gyorgy Toth, *Une société aux lisières de l'alphabet. La paysannerie hongroise aux XVII*e *et XVIII*e *siècle,* în „Annales, Histoire, Sciences Sociales: Pratique d'écriture“, Editions de L'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales; Diffusion Armand Colin, nr. 4-5, iulie-octombrie 2001, p. 870 .

[30] Mircea Vasilescu, *op. cit.*, p. 138.

achiziția de carte nu era deloc o chestiune facilă. Cel mai adesea aceştia nu fac achiziții pentru sine. Tot însemnările pe cărți sunt cele care oferă indicații despre cumpărarea de carte religioasă pe seama bisericii prin contribuția unui număr însemnat de săteni, fapt notabil în viața comunității. E o situație pe care o întâlnim mai ales în satele din Transilvania unde statutul oficial al ortodoxiei impunea credincioşilor eforturi mai mari şi abordări mai complexe pentru asigurarea cărții de cult[31]. În Moldova şi Țara Românească, episcopiile-edituri se îngrijeau să asigure cartea necesară oficierii cultului, rol asumat şi în ceea ce priveşte bisericile ortodoxe din Transilvania, dar fără posibilitatea reală de-a acoperi tot necesarul. Donațiile de carte răspundeau deci unei necesități colective reale. Ele sunt o expresie a pietății dar sugerează şi o formă de desacralizare sau de antropomorfizare a relației cu Dumnezeu. Donația era şi o mică „afacere" făcută cu divinitatea. Răsplata efortului pecuniar, revendicată întotdeauna, fără excepție, era mântuirea, perspectivă esențială pentru o comunitate ancorată încă puternic în spiritul principiilor şi moralei creştinismului. Înainte de toate însă donația de carte reflectă o nouă atitudine, o nouă mentalitate, aceea a apartenenței la aceeaşi comunitate de limbă şi credință într-o Transilvanie în care tocmai această identitate este negată sau marginalizată. O frumoasă şi tristă însemnare de pe o *Liturghie* tipărită la Blaj în 1775 şi aflată în posesia satului Bolda oglindeşte exact această situație: „Şi dăm cartea să nu o poată lua sau vinde nimeni până vor fi români aici. Iară de se vor răspica românii atunci neamul meu să o poată muta la altă biserică unde vor fi români"[32].

Un aspect interesant legat de posesia cărții îl reprezintă eforturile de „tezaurizare" a acesteia. Sursele pe baza cărora putem reconstitui numărul probabil de cărți pe care îl deținea cea mai mare parte a cititorilor sunt destul de sărace. În Occident, aceste reconstituiri se fac mai ales pe baza inventarelor după deces. La noi, primul inventar după deces datează abia din anul 1824 (cele 11 cărți liturgice ale preotului Iacob din Mogoşoaia)[33]. În aceste condiții, cele mai multe estimări se fac pe baza însemnărilor pe cărți. Am văzut deja valoarea însemnată (materială şi spirituală) a cărții în societatea românească. Pe baza acesteia se poate aprecia că cei mai mulți dintre posesorii de carte nu dispuneau de mai mult de o carte, cumpărată cu bani grei ori moştenită. Ca moştenire, cartea era considerată un bun valoros şi un liant între generații aşa cum sugerează unele însemnări pe cărți: „Această sfântă Saltire iaste a lui Dumitru Dăncilă ce ne-au rămas de la tata, popa Ilisânc(?) Dăncilă şi lui i-au rămas de la tatăl său şi lui de la strămoşu şi eu o las la fecioru meu Costantin, să o lase şi el la următorii lui din neam în neam să să îndulcească de sfintele cuvinte tot neamul meu în veac"[34]. Alții, mai puțini probabil, dețin mai multe cărți aşa cum atestă tot însemnările la care ne-am referit: „Şi această carte iaste din *cărțile* (s.n.) mele, cumpărată"[35]. Probabil copiştii de meserie erau deținătorii mai multor cărți sau utilizau cărțile din bibliotecile mănăstirilor în care se aflau, în cazul în care erau călugări, ori din casa vreunui boier pe care-l slujeau.

---

[31] Vezi Doru Radoslav, *Catalogul cărții tipărite şi manuscrise din nord-vestul Transilvaniei (sec. XVII-XIX),* Cluj-Napoca, Editura Philobiblion a Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga", 1995, şi Marieta Adam Chiper, *Vechi însemnări româneşti ca izvor istoric,* Bucureşti, Editura Silex, 1996.

[32] Doru Radoslav, *op. cit.*, p. 31.

[33] Daniel Barbu, *Loisir et pouvoir…,* p. 23.

[34] Însemnare pe o *Psaltire* tipărită la Bucureşti în 1775, în *Cartea românească veche de pe Valea Sebeşului*, II, p. 491.

[35] Însemnare de pe un manuscris al lucrării lui Florian, *Numa Pompilii*, în G. Ştrempel, *Catal. ms. rom.,* vol. 3, p. 215.

În secolul XVIII, au existat însă şi biblioteci mari, unele de renume european, precum biblioteca Mavrocordaţilor[36], pe care izvoarele vremii o estimează de la câteva sute la câteva mii de exemplare. Joseph Sulzer, secretar domnesc un timp, aprecia valoarea acestei biblioteci la 600.000 de taleri, o sumă cu adevărat impresionantă. La moartea lui Nicolae Mavrocordat, când s-a crezut că biblioteca sa va fi vândută, printre amatorii de-a o achiziţiona s-au aflat Papa Clement al XII-lea, regele Angliei, George al II-lea, regele Franţei, Ludovic al XV-lea şi împăratul Carol al VI-lea. Constantin Mavrocordat nu a vândut biblioteca tatălui său fiind el însuşi un mare iubitor de lectură, obişnuit să petreacă zilnic ore bune în compania cărţilor. Abia în 1758, închis pentru datorii la Constantinopol, domnul a acceptat să înstrăineze biblioteca, în schimbul libertăţii sale şi a unei noi numiri în domnie[37].

Destul de impresionante erau bibliotecile boierilor moldoveni Roznovanu, a fraţilor olteni Iordachi şi Grigore Otetelişanu din Beneşti. Biblioteca lui Ioan Budai Deleanu cuprindea şi ea câteva zeci de volume în limbile germană, latină, franceză, italiană din domenii de o mare varietate: istorie, drept, literatură, filologie, medicină, religie, astronomie, matematică etc[38]. Prezenţa unor cărţi străine în bibliotecile boierilor români era constatată cu surprindere într-o corespondenţă trimisă din Moldova, în 1791, ziarului *Magyar Kurir*: „Rar se poate întâlni un boier care să nu vorbească italiana şi franceza *şi să nu aibă cărţi scrise în aceste limbi. Eu am văzut la mai mulţi nobili scrisorile lui Ganganelli, în italiană, ca de altfel lucrările lui Voltaire, Rousseau sau ale altora*“[39] (s.n.). Autorii preferaţi ai boierilor noştri erau Fénelon (*Télémaque*), Marmontel (*Contes moraux ; Bélisaire*), Florian (*Numa Pompiliu*), Metastasio (*Milosârdia lui Tit şi Hosrois*), Voiture (*Istoria lui Alţidalis şi a Zelidei),* Baltasar Gracian (*Critil şi Andronius*), Heliodor (*Istoria etiopicească*) etc., adică scriitorii „din zonele marginale, uneori de declin, ale clasicismului“[40].

Însemnate biblioteci deţineau toate mănăstirile importante. În inventarul acestora se găseau tipărituri şi manuscrise, religioase dar şi laice, în limbile greacă, slavonă, latină, română ş.a. Biblioteca mănăstirii Hurez cuprindea, conform unui inventar realizat în 1791, 382 volume tipărite şi 46 lucrări manuscrise; cea a mănăstirii Bistriţa avea 393 de tipărituri şi 38 de manuscrise[41]. Importantă era, de asemenea, colecţia bibliotecii de la biserica Sf. Sava din Bucureşti.

Nevoia şi dorinţa de a asigura carte bibliotecilor a impus strategii dintre cele mai inventive. Hrisovul din 1766 al domnului Moldovei, Ioan Theodor Callimachi, prevedea obligaţia librarilor, tipografilor şi negustorilor de cărţi de a ceda câte un exemplar din fiecare carte nouă pentru înzestrarea bibliotecii Academiei[42]. Mitropolitul Iacov Stamate, printr-o anafora din 1792, impunea negustorilor să cedeze bibliotecii mitropoliei câte un

[36] Pentru biblioteca Mavrocordaţilor, vezi „Revista de istorie“, 9, 1988, N. Iorga, *Cultura română sub fanarioţi,* Conferinţă, Bucureşti, Editura Socec, 1898; N. Georgescu-Tistu, *Cartea şi bibliotecile,* Bucureşti, 1972.

[37] Nicolae Iorga, *Ştiri nouă despre biblioteca Mavrocordaţilor şi despre vieaţa muntenească în timpul lui Constantin vodă-Mavrocordat*, Şedinţa din 23 Aprilie 1926 la Academie, Extras din *Memoriile Secţiunii Istorice,* Seria III, Tom VI.

[38] Vezi Mihai Mutu, *op. cit.,* Bucureşti, Editura Athos, 1999, p. 7-8.

[39] M. Tomescu, *Istoria cărţii româneşti de la începuturi până la 1918,* Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1968, p. 109.

[40] Dim. Păcurariu, *Clasicism şi tendinţe clasice în literatura română*, Bucureşti, Editura Cartea Românească, 1979, p. 78.

[41] N. Andrei, Gh. Părnuţă, *Istoria învăţământului din Oltenia,* vol. I, Craiova, Editura Scrisul Românesc, 1977, p. 131-132.

[42] I. Toderaşcu*, De la Colegiul Vasilian la Academia Mihăileană,* în *Istoria Universităţii din Iaşi,* Iaşi, Editura Junimea, 1985, p. 18.

exemplar din fiecare carte adusă în țară pentru vânzare. În cazul în care exemplarul era prea scump, biblioteca prelua plata a jumătate din preț[43].

În Transilvania, din 1738, funcționa biblioteca de la Blaj, înființată din ordinul Mariei Tereza şi cuprinzând dubletele bibliotecii imperiale, căreia, în 1794, i se alătura biblioteca Batthyaneum[44] de la Alba Iulia, constituită pe baza unei colecții particulare.

Am vorbit despre cei care achiziționează şi citesc, despre piața cărții. Cine sunt însă cei care satisfac cererea de carte?

Cartea a oferit de lucru unui număr destul de mare de oameni, implicați în această „industrie“: fabricanți de hârtie şi de utilaje tipografice, tipografi, ilustratori, legători, traducători, copişti, librari, negustori. Adeseori, o singură persoană putea îndeplini mai multe meserii ale cărții: editor, tipograf, ilustrator, traducător etc. În general însă meseriile cărții sunt destul de specializate în secolul XVIII. Nu avem date suficiente despre profitul acestor tipografii. În cazul tipografiilor episcopale, care se ocupau şi de desfacerea cărții, profitul material era probabil o motivație secundară, fără a fi fost totuşi de neglijat. Izvoarele indică existența unei concurențe destul de serioase între tipografiile bisericeşti pentru obținerea dreptului de a-şi desface propriile tipărituri într-o anumită eparhie, ceea ce demonstrează faptul că editarea de carte putea fi o afacere profitabilă. Pentru editurile particulare, precum cea a lui Hochmeister, a fraților Barth, în Transilvania, a fraților Lazaru, în Țara Românească[45], profitul material trebuie să fi jucat un rol determinant, ca în cazul oricărei întreprinderi capitaliste. Lunga durată a funcționării editurii de la Sibiu demonstrează acest lucru.

În ceea ce priveşte retribuirea lucrătorilor şi statutul social al acestora nu avem, de asemenea, foarte multe date. Ştim, spre exemplu, că tipografii de la Colțea erau plătiți cu 2-3 taleri pe lună, la care se adăugau scutiri de dări. Uneori erau plătiți în natură, primind alimente, băutură şi lemne[46]. Retribuirea şi statutul social al muncitorilor din „industria cărții“ depindea probabil de importanța şi calitatea muncii depuse. Am văzut că existau tipografi cu mare căutare datorită priceperii lor, care-şi desfăşurau activitatea itinerant, în funcție de cerere. Ei aveau un statut deosebit printre meşterii din aceeaşi breaslă şi beneficiau în mod sigur şi de privilegii mai mari decât ale meşterilor comuni.

În ceea ce-i priveşte pe copişti, recrutați cel mai adesea din rândul dascălilor, al scribilor din cancelariile domneşti, boiereşti sau bisericeşti, probabil că se diferențiau şi ei în funcție de calitatea meşteşugului lor – frumusețea caligrafiei, promptitudinea cu care executau comanda – ori, posibil, în funcție de prețul practicat. Copistul stabilea prețul pentru munca sa, preț care suporta în mod sigur uşoare negocieri. Realizarea unei copii manuscrise presupunea mai multe cheltuieli după cum ne indică o însemnare foarte precisă de pe un *Cronograf şi scrieri religioase*: „lei 1, parale 10, pe o sută coale hârtia bună; lei 13, parale 20 de tălmăcit şi de scris pe noadzăci coale, câte 6 parale de coală; 20 parale ținte legaturului, de legat carte<a>. Fac cincisprădzece lei, dzece parale“[47]. Secolul XVIII a înregistrat sporirea numărului copiştilor: 189 de copişti identificați față de 45 în secolul XVII[48]. Creşterea numărului de copişti ilustrează poate cel mai elocvent lărgirea cererii de carte şi sporirea numărului de cititori.

---

[43] M. Tomescu, *Istoria cărții românești de la începuturi până la 1918*, Bucureşti, Editura Ştiințifică, 1968, p. 109.

[44] *Ibidem.*

[45] O sinteză a activității editoriale românești face Gh. Buluță în *Scurtă istorie a editurii românești,* Bucureşti, Editura Enciclopedică, 1996.

[46] Dan Simonescu, *op. cit.*, p. 76.

[47] G. Ştrempel, *Catalogul…*, vol. 3, p. 240.

[48] M. Tomescu, *op. cit.*, p. 91.

Pe lângă copiştii de meserie au existat şi copişti ocazionali care au copiat pentru uzul personal cartea care le-a plăcut, i-a interesat din anumite motive sau pur şi simplu ca o alternativă de petrecere a timpului liber, aşa cum reiese din mai multe însemnări: *„scriind-o pe apucate, când n-aveam treabă“*[49]; *„că n-am avut ce mai scrie şi n-am avut nici un lucru atuncea şi am avut răgaz de am scris“*[50].

Revenind la meseriile cărţii, o atenţie deosebită o merită librarii. În secolul XVIII, au existat mai multe „vivliopole“. Unele făceau parte dintr-o activitate mai amplă care presupunea şi editarea şi desfacerea, ca în cazul afacerii lui Hochmeister ori a fraţilor Barth. Martin Hochmeister se prezenta pe foaia de titlu a *Abecedarului* tipărit în 1783, drept *Buchdrucker und Bundchhandler,* adică *tipograf şi negustor de cărţi*[51]. Fraţii Lazaru erau şi ei negustori de cărţi[52]. Ideea era de fapt a acoperi cea mai mare parte, dacă nu tot circuitul cărţii, de la producere la desfacere. La baza activităţilor de desfacere au stat anumite contracte, ca în cazul librăriei negustorului Dimitrie Moldovan din Sibiu ce difuza cărţile tipărite la Râmnic. Casa Comercială a lui Hagi Pop din Sibiu era capabilă să asigure, la cerere, carte străină. Acesteia îi cerea Chesarie de Râmnic „carte care să nomeşte franţozeşte *Dictionnaire Encyclopedique* adică *Lexicon*“[53] sau, în lipsa acestuia, *Journal enciclopedique de libre propagande philosophique*[54]. O serie de cărţi, „subversive“, erau asigurate cititorilor români de către librari străini care-şi desfăceau marfa în Principate. În 1730 a avut loc o licitaţie de cărţi printre furnizori găsindu-se fraţii Pulio (aromâni din Viena), negustorii din Sibiu, Paciurea şi C. Hagi Pop, Zaharia Carcalechi şi chiar furnizorul curţii regale franceze. În februarie 1793 consulul austriac la Bucureşti raporta că librarul Publio Marquides, cu paşaport habsburgic, aducea cărţi boierilor, „printre care unele prohibite şi nocive“[55]. Tinerii boieri români care aveau „capul plin de Voltaire, Rousseau şi Mirabeau“, datorau în mare măsură acest lucru furnizorilor în cauză.

Însemnările pe cărţi oferă informaţii şi despre vânzarea unor volume în cadrul târgurilor, cu prilejul hramurilor, în oraşe şi sate, dar nu există date certe care să ateste existenţa negustorilor de carte specializaţi strict pe acest domeniu. Cartea era un bun printre celelalte destinate pieţii. Cei însărcinaţi cu vânzarea cărţilor erau monahii şi preoţii, dascălii şi diecii, negustorii şi meşteşugarii. Au existat însă colportori specializaţi de cărţi. Este vorba despre cei care au asigurat carte românească românilor de peste munţi, uneori cu riscuri însemnate. Este cazul lui Mihai Râmniceanul, Toma Pârcălabul, Simion Pantea. Acesta din urmă a fost anchetat în 1792 şi judecat sever pentru activitatea sa, deşi avea acte în regulă, eliberate de autorităţile civile şi militare ale comitatului Alba[56]. Intervalele mici la care se emiteau decrete de confiscare de cărţi în Transilvania sugerează o activitate de colportaj foarte intensă. Pe lângă colportorii „de profesie“ au existat şi colportori „de ocazie“: preoţi plecaţi pentru hirotonisire, învăţăcei aflaţi la studii, călători, soldaţi, păstori şi desigur negustori. Activitatea de colportaj este ilustrativă pentru mai multe fenomene culturale: biruinţa scrisului în

[49] G. Ştrempel , *Copişti…*, vol. 1, p. 9.

[50] Mihai Moraru, Cătălina Velculescu, *Bibliografia analitică a literaturii române vechi. Cărţile populare*, vol. I/2, Bucureşti, Editura Academiei, 1978, p. 88.

[51] Florian Dudaş, *Vechi cărţi româneşti călătoare,* Bucureşti, Editura Sport-Turism, 1987, p. 28.

[52] *Ibidem.*

[53] Al. Duţu, *Coordonate ale culturii româneşti în secolul XVIII (1700-1821). Studii şi texte,* Bucureşti, Editura pentru Literatură, 1968, p. 152.

[54] Cf. Nicolae Andrei, Gheorghe Pârnuţă, *op. cit.,* p. 138.

[55] L. Boicu, *La France de la Revolution et les Principautés roumaines: Idéologie et pratique politique*, p. 31, în vol. *La Revolution française et les Roumains,* publiée par Alexandru Zub, 1989.

[56] G. Ştrempel, *Catalogul…,* vol. 3, p. 185.

limba română, extinderea activității tipografice care nu poate satisface însă cererea tot mai mare. Colportorul nu era propriu-zis un negustor de cărți. El reprezintă o categorie aparte de „erou“ şi „aventurier“. Unii dintre ei s-au bucurat de un bine-meritat renume. Este cazul menționaților Mihai Râmniceanul, Toma Pârcălab, Simion Pantea etc.

Incursiunea făcută în practicile şi în universul lecturilor din societatea românească a secolului XVIII demonstrează existența unei identități culturale a spațiului românesc. O identitate pe care mulți dintre oamenii acelui veac o conştientizau a fi altfel decât modelul din ce în ce mai dezirabil al societății apusene. Modelul occidental devenise cunoscut spațiului românesc prin intermediul străinilor prezenți în țările noastre (soldați, preceptori, negustori, diplomați, profesori, meşteri specializați în anumite domenii etc.), prin receptarea lui de către tinerii români aflați la studii sau ca simpli călători în Occident, ori prin intermediul cărții. Vlad Georgescu identifica o „obsesie europeană“[57] pentru generația dinamică a secolului XVIII, o generație animată de o adevărată frenezie imitativă raportată la un fenomen de respingere a sistemului de valori – perceput ca anacronic – pe care se întemeia viața socială şi politică a Principatelor. Întrebarea retorică a lui Naum Râmniceanul „ce vedem şi la noi?“ e încărcată de un trist dispreț față de acest sistem. În a doua jumătate a secolului, tinerii munteni respingeau cu obstinație vechea identitate culturală a neamului lor, asumându-şi o alta: „suntem luminați, elevi de filozofi, toți scriitorii vechi sunt fățarnici“[58]. Spiritul care-i animă pe aceşti tineri ce se laudă: „avem cărți şi romane franțuzeşti“[59], calificând toate celelalte cărți drept „melancolice“, este unul dinamic, novator şi patriotic în acelaşi timp. Aceşti tineri exuberanți, alături de numeroşi ierarhi ai bisericii, de unii domni luminați, s-au constituit în elita intelectuală a secolului XVIII în spațiul românesc şi în precursori ai generației atât de implicate social şi politic a secolului următor. Oricum, arsenalul lecturilor sale includea şi cărțile agreate de publicul mai ataşat acelui sistem învechit, admițând că respingerea se făcea în cunoştință de cauză. O selecție mai riguroasă a stat atât la baza lecturilor „populare“, cât şi a celor „savante“. Din opera lui Voltaire, spre exemplu, au fost receptate în secolul XVIII mai întâi scrierile literare şi cele istorice. Scrierile filozofice ale acestuia, care veneau în conflict cu schema dominantă de gândire, vor fi traduse şi comentate mai târziu. Opera lui Rousseau a suportat acelaşi fenomen al selecției. Ideile îndrăznețe – elogiul omului trăind fericit în comuniune cu natura, convingerea că civilizația i-a pervertit de fapt adevăratele atribute şi că recuperarea stării fericirii primare se poate face doar printr-o regresie istorică – veneau în contradicție cu viziunea iluministilor români despre progres şi rolul civilizației. Prin urmare, opera lui Rousseau se dovedea, în mare măsură, nefuncțională şi „stricătoare“. Receptarea ei subversivă de către unii dintre tinerii români se făcea mai mult ca o formă de răzvrătire decât ca urmare a recunoaşterii viabilității acestor idei pentru spațiul românesc.

În încheierea acestei scurte incursiuni, putem sintetiza o serie de aspecte evidente şi anume: în secolul XVIII s-a citit mai mult, publicul a fost mai divers şi probabil mai instruit, lecturile au fost mai variate, impactul cărților în societate a fost mai mare, raportul carte religioasă – carte laică a fost în favoarea celei din urmă ş.a.

În secolul XVIII, cartea a pătruns tot mai mult în economia vieții cotidiene, depăşind sau încălcând convențiile care-i limitau publicul, îi standardizau formele fizice

[57] Vlad Georgescu, *Istoria românilor de la origini până în zilele noastre* (ediția a II-a revizuită şi adăugită), Oakland, California, Scythian Books, 1989, p. 135-136.

[58] Adrian Marino, *Littérature roumaine, littératures occidentales,* Bucarest, Editura Ştiințifică şi Enciclopedică, 1982, p. 13.

[59] *Ibidem.*

de apariţie şi-i suprapotenţau uzul în spaţiul sacralităţii. Chiar dacă oralitatea continuă să domine receptarea culturii, textul scris îşi lărgeşte aria de intervenţie în viaţa colectivă şi intimă sub forme din ce în ce mai diverse şi în spaţii sociale tot mai largi. Un public tot mai divers (boieri mici şi mijlocii, negustori, meşteşugari, intelectuali etc.) se alătură „pieţei" tradiţionale a cărţii (preoţi, dascăli, domni şi dregători domneşti), solicitând şi receptând texte tot mai neconvenţionale: cărţi populare de delectare, texte juridice şi didactice (altele decât psaltiri, ceasloave, cazanii), calendare, broşuri cuprinzând cunoştinţe practice şi ştiinţifice etc.

Sporirea publicului cărţii şi evoluţia gusturilor literare spre zona desacralizată a ofertei poate fi reconstituită pe baza numărului mai mare de manuscrise (comparativ cu secolul anterior) ce s-au realizat şi au circulat în epocă, precum şi a activităţii intense a editurilor particulare. Rolul tipografiilor de stat rămâne major ca formă de responsabilitate culturală, ca factor de menţinere şi potenţare a unităţii spirituale a românilor, dar şi ca stimulent pentru producţia „subversivă" de carte laică. Producţia manuscrisă de carte, reacţie la tendinţa Puterii de a impune claselor subalterne o anume cultură, a fost cea care a permis accesul la lectură a unui număr tot mai mare de oameni. Acest lucru nu presupune automat o creştere considerabilă a ratei alfabetizării pentru că secolul XVIII stă mai mult sub semnul eforturilor în această direcţie decât al unor reuşite remarcabile. Doar Transilvania se poate lăuda cu o elită intelectuală consistentă şi dinamică, formată, în cea mai mare parte, în şcolile confesionale. În consecinţă, majoritatea publicului iubitor de carte a fost nevoit să apeleze la formula tradiţională a lecturii mediate. Ceea ce s-a schimbat sensibil în actul de receptare a textului a fost deplasarea spaţiului în care se realiza lectura, din biserică spre intimitatea locuinţei şi creşterea libertăţii autoasumate a lectorului de a alege conţinutul şi de a-l trece prin filtrul propriei raţiuni. Receptarea personalizată a textelor este cea care diferenţiază lectorii, mai mult decât apartenenţa la o anume conjunctură socială, plasându-i fie în categoria celor care „*suntu politicoşi şi învăţaţi, (...) cu subţire minte a le judeca*"[60], fie a „*celoru mai neînvăţaţi şi (...) mai neiscusiţi*"[61]. Între lectorul „model" căruia i se adresează emitentul cărţii (autor, traducător, editor) şi lectorul real, distanţa începe să fie din ce în ce mai mare. Curajul de a-şi asuma şi afişa identitatea, de a se sustrage constrângerilor standardizate impuse de Putere libertăţii de a gândi şi de a simţi, relevă o sensibilă mutaţie mentală. E greu de tranşat problema raportului între lectură şi emanciparea mentală. E probabil că anumite lecturi au determinat nuanţări sau transformări la nivelul concepţiilor, atitudinilor şi trăirilor sufleteşti. E la fel de probabil ca mutaţiile conjuncturale survenite în spaţiul mentalului individual şi colectiv să fi făcut dezirabile şi accesibile noi tipuri de lecturi. Cea mai rezonabilă concluzie ar fi existenţa unui raport de interconditionare între lectură şi spaţiul mentalităţilor. Cât priveşte cititorii secolului XVIII, aceştia îi prefigurează pe lectorii mai eliberaţi de constrângeri patriarhale ai veacului următor, iar lecturile lor au nuanţat şi clarificat perspectiva asupra destinului cultural dezirabil al poporului român.

O privire retrospectivă asupra secolului XVIII, din prisma cărţii, ia în calcul factorii măsurabili ai ecuaţiei: cartea propriu-zisă, însemnările liminare de pe paginile acesteia, documentele interne şi externe sau, într-un cuvânt, „scriiturile". Viaţa interioară a celor care şi-au înscris numele în durata lungă, prin intermediul cărţii, şi a celor, mai mulţi, care au rămas în marginea exterioară a memoriei, este încă trasată în tuşe vagi, care îşi vor găsi, sperăm, formele în care să se întrupeze.

[60] Cf. Mircea Vasilescu, *op. cit.*, p. 161.
[61] *Ibidem*, p. 137.